

قالی کاشان

حسن نراقی

ویک تعطیل طولانی و فاصله زمانی قریب بدو قرن این دو مرحله را از یکدیگر جدا ساخته است .

نخستین بار در قرنهای دهم و یازدهم هجری که عصر طلایی صنایع کاشان نامیده شده است . باردوم نیز دوره کنونی است که از اوایل قرن حاضر آغاز گشته است . چونکه عوامل و وسائل کار و چگونگی های آن در هر دوره تغییر یافته ، بنابراین سیر تاریخی این صنعت بزرگ را هم باید در دو عصر متناوب و در حدود زمان و مکان و شرایط خاص خود مورد بررسی قرار داد .

دوره اول :

این نکته واضح و مسلم است که سابقه تاریخی تهیه و یافتن هر گونه فرش و گلیم و قالی با مواد اولیه پشم یا موری حیوانی در آغاز کار از صنایع روستایی و ایلیاتی بوده که بتدریج در شهرها و سایر مراکز اجتماع هم پیشرفت نموده . سپس نیز باقتضای فراهم بودن وسائل و عوامل گوناگون محلی با بکار بردن الیاف پنبه و ابریشم تا تارهای زر و سیم هم تنوع پیدا کرده است . ولیکن در مورد قالی بافی کاشان دلایلی هست بر اینکه مبداء آن برعکس سیر تدریجی و ترتیبی که گفته شد از عالی ترین مرحله تکامل بافندگی منسوجات ظریف ابریشمی پدید آمده است . زیرا که پارچه بافی ابریشمی از روزگاری بس دراز در آن شهر رواج و رونق کاملی داشته و قرنهای پیش از مسافرت مارکوپولوی ایتالیایی در قرن هفتم بایران که (در کاشان مخمل و پارچه های ابریشمی توجه او را جلب کرده است) مردم آندیار سرگرم این پیشه و هنر بوده اند . آنها در طی زمانی طولانی و با پیشرفت های تدریجی انواع تازه و ممتازی را در صنعت مخمل بافی پدید آوردند ، مانند مخمل دو خوابه ، برجسته و گلدار و مخمل زری تا پارچه های زربفت که با ابریشم و گلابتون سیم و زربافته می شد . هر چند که در مراکز دیگر هم این کارگاهها تهیه و قماشهای ابریشمی مشابه آنها بافته شد ، ولی از جهت کم و کیف هرگز نتوانستند با کاشان رقابت و برابری بکنند . در عهد شاه عباس اول که مروج و مشوق صنایع کشوری بود ، بگفته مؤلف کتاب تذکره الملوك (صفحه ۳۰) تنها

قالی های تاریخی و گرانبهای کاشان مظهر زیبایی ذوق و هنر ایرانیان است در جهان .

باد آباد مهین خطه کاشان که مدام

مهد هوش و خرد و صنعت و بینایی بود
هر که برخاست بهر پیشه ز شهر کاشان
در فن خویشش فرط توانایی بود
فرش زیباش کنون شهره دهر است چنانک
زری و مخمل او شاهد هرجایی بود
(ملك الشعراء بهار)

قالی ایران که عامل بزرگ شناسایی کشور کهن سال ما بجهانیان گشته و اکنون در زندگانی همه اقوام بشر از هر نژاد و ملت خودنمایی می کند ، گذشته از تأمین نیازمندیهای زندگی و تشکیل اندوخته پر بهای هر خانه و خانواده ای ، ارزنده ترین نماینده اندیشه های لطیف انسانی و زیباترین پدیده های دلپذیر هنری هم بشمار میرود . این صنعت ظریف که چکیده ذوق های سرشار و مولود سلیقه و ابتکار استعداد های هنری گروهی از افراد آزموده و ورزیده میباشد ، محصول کار و نتیجه کوشی و دقت و هم آهنگی های هنرمندان را بصورتی جالب و نقشی دل فریب جلوه گر میسازد . و مخصوصاً هم برای آنکه واجد مزایای مادی و معنوی است ، در میان هنرهای زیبا جایگاهی بلند و بی مانند دارد ، بگفته پروفیسور پوپ امریکائی که عمری را با دانش و بینش در تحقیق و بررسی آثار و صنایع تاریخی ایران بسر برده است : «قالی ایرانی نشانه تجمل شاعرانه در سرتاسر جهان است» .

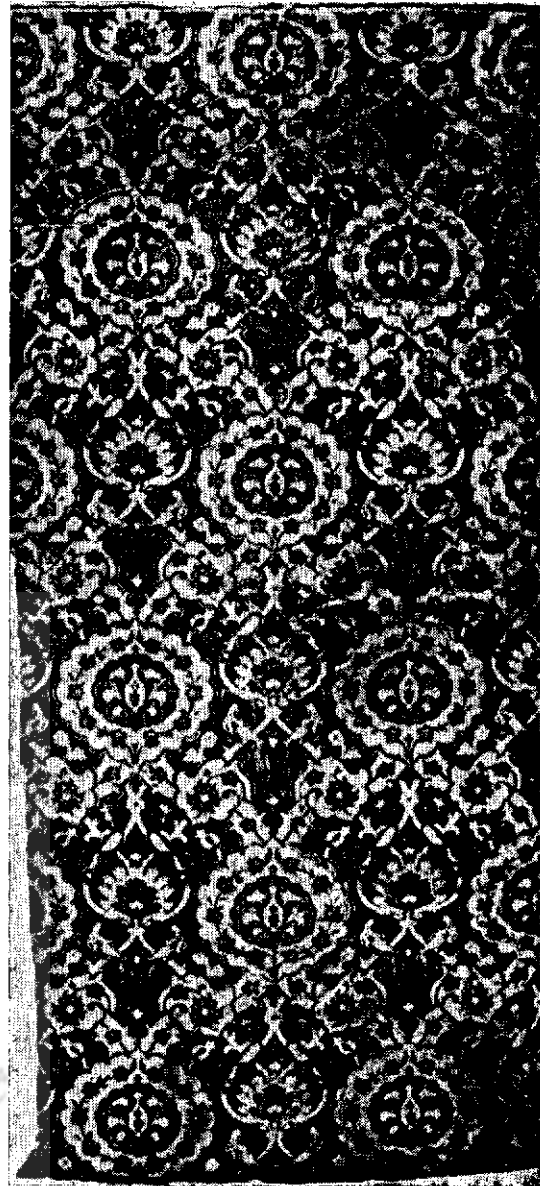
و در جای دیگر گوید : «این صنعت بیش از تمام صنایع خصایص و رسوم تنوع قدیمی را در برداشته مراحل مختلف زندگی و فرهنگ ایران را نشان میدهد ، قالی های ایران روح حقیقی صنایع این کشور را مجسم میسازد» .

اما قالی کاشان ، که شهرت آن دنیا را فرا گرفته و شامل گرانبهای آثار هنری و قطعه های ممتازی در نوع خود می باشد ، از نظر تاریخی دو عصر متفاوت و مختلفی را پیموده ،

راست : مخمل دوخوابه گلدار قرن دهم کاشان (موزه یانگ - سان فرانسیسکو)

چپ : مخمل رنگارنگ کاشان با نقش شکارگاه نیمه دوم قرن دهم هجری (موزه هنرهای زیاده ریوستون)

یکی از وعظ مسیحی بنام کارترایت که در حدود سال ۱۶۰۰ میلادی بکاشان آمده درباره صنایع و قالی آنجا می نویسد: «مردم کاشان خیلی کارکن و صنعتگر هستند و برای هر فن و ذوقی مهارت دارند مخصوصاً در صنعت بافتن کمر بند و دستمال و منسوجات گلابتون، انواع مخمل و اطلس و زری و تافته و پارچه‌ای که در اروپا معروف به اورمزین (منسوب به رمز) میباشد. و همچنین انواع قالی و قالیچه و ظروف چینی و کاشی که انسان را متعجب می‌سازد. اجمالاً میتوان گفت که کاشان مخزن و مرکز معامله تمام شهرهای ایران برای این اجناس می‌باشد. من اطمینان قطعی دارم که واردات سالیانه ابریشم کاشان از واردات سالیانه ماهوت لندن بیشتر میباشد». اما تهیه و استعمال قماش و قالی‌های زر بفت کاشان پیش

کارخانه دولتی که در خارج پایتخت خلعت‌ها و هدایای سلطنتی را فراهم ساخته و آماده میکرد در کاشان برپا شده بود تا «خلعتی که بحکام و وزرا و کلانتران و مین‌باشیان و یوزباشیان و سایرین داده می‌شد در کاشان و اصفهان تهیه می‌گردید».

بر اثر ترقی و تنوع منسوجات، طبعاً مصرف آنها هم از لباس و پوشش زن و مرد تجاوز نموده در انواع وسایل و اسباب تجمل زندگی و برای زیب و آرایش دادن خانه‌های توانگران مورد استعمال قرار گرفت. و از آنجمله برای تزئین کف اطاق و گستردن روی فرشها بود.

چنانکه شاردن محقق فرانسوی در کاخهای سلطنتی اصفهان دیده و می‌نویسد: «این قالی‌های مخملی گرانها را روی نمدهای ضخیمی گسترده بودند تا قالی‌ها محفوظ بماند».

«قالیچه مخمل دوخوابه طلا باف و سه زوج قالین دو اوزده ذرعی کوشکائی». بنابراین جای حرف نیست که بافتن قالی زربفت با گلابتون طلا از زمان قدیم و پیش از سلطنت شاه طهماسب هم معمول بوده است، و همچنین لفظ دوخوابه اصطلاح خاص يك نوع از مخمل و قالی در کاشان بوده و هست. ولیکن در عهد شاه عباس مقدار تولید و مصرف این قالی گران بها بحدی افزایش یافته که با ایام گذشته قابل قیاس نبود از این جهت در شهرهای دیگر هم کارخانه های بزرگ و مجهزی برآه افتاد. همچنانکه پس از درگذشت شاه عباس هم این کارخانجات رونق خود را از دست داد تا آنکه با انقراض صفویه این هنر ظریف یعنی بافتن قالی های زربفت در کاشان بکلی از میان رفت. در حالیکه مراکز دیگر که با تهیه فرش های پشمی سروکار داشتند کم و بیش کار خود را ادامه دادند و از آن جمله جوشقان بود.

قالی جوشقانی

این قالی که در فرمان نامبرده شاه طهماسب «کوشکائی» نامیده شده از آغاز کار برعکس قالی کاشان از صنایع روستایی

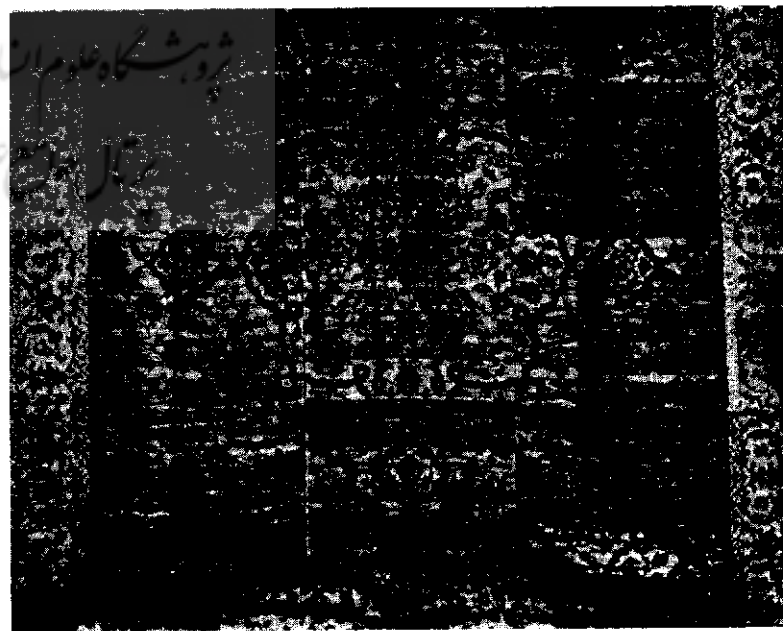
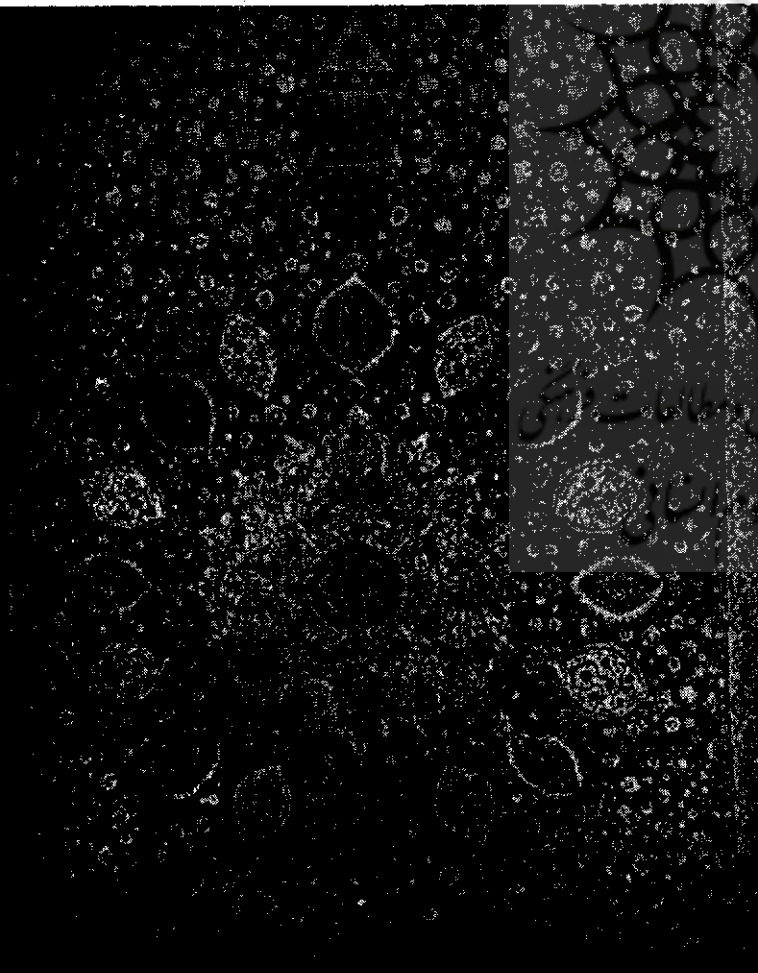
از عهد شاه عباس با جنبه تجمل و اشرافی که داشت منحصر بداخل ایران بود. در عصر این پادشاه بلند همت، علاوه بر مصرف زیاد آن در دستگاه سلطنتی و امرا و بزرگان، بخصوص از جهت هدایایی که بکشورهای بیگانه فرستاده میشد نام آنرا همه جا بلند آوازه کرده و مشهور ساخت.

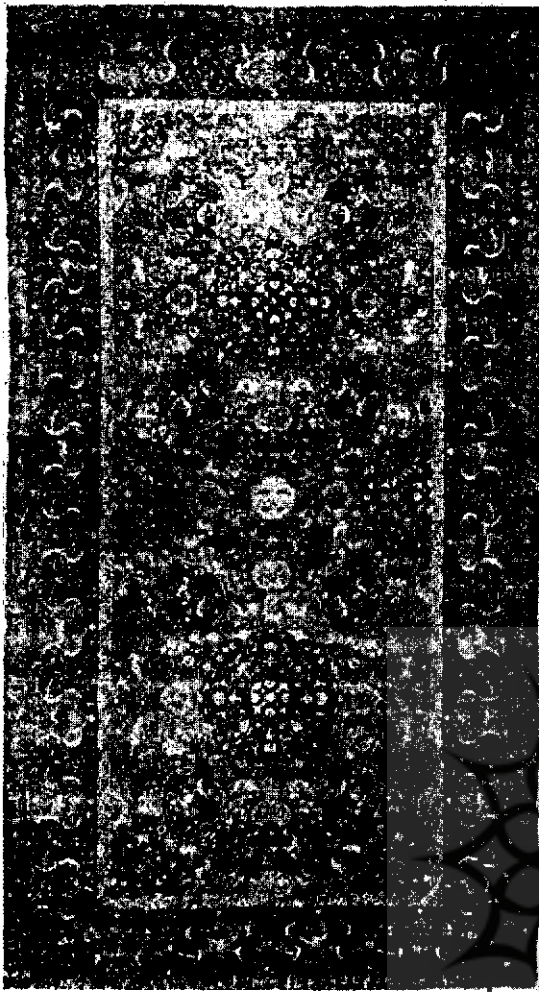
از این لحاظ در مراکز خارج ایران که قالی زربفت همراه با نام شاه عباس شیوع یافته و شناخته شده چنین گمان برده اند که ابداع و ابتکار این نوع قالی هم در عهد این پادشاه بعمل آمده و برخی از نویسندگان نیز به پیروی از آنها این اشتباه تاریخی را تکرار نموده اند. در حالیکه مطابق مدارک تاریخی که یکی از آنها را در اینجا یاد میکنیم، سالهای متمادی پیش از شاه عباس این صنعت رونق و رواج کامل داشته است.

در ضمن فرمانی که در سال ۹۵۰ هجری از طرف شاه طهماسب بعنوان حاکم خراسان مبنی بر دستور العمل جامعی برای پذیرایی از محمد همایون پادشاه هندوستان صادر شده، درباره هدایای مخصوص شاه می نویسد:

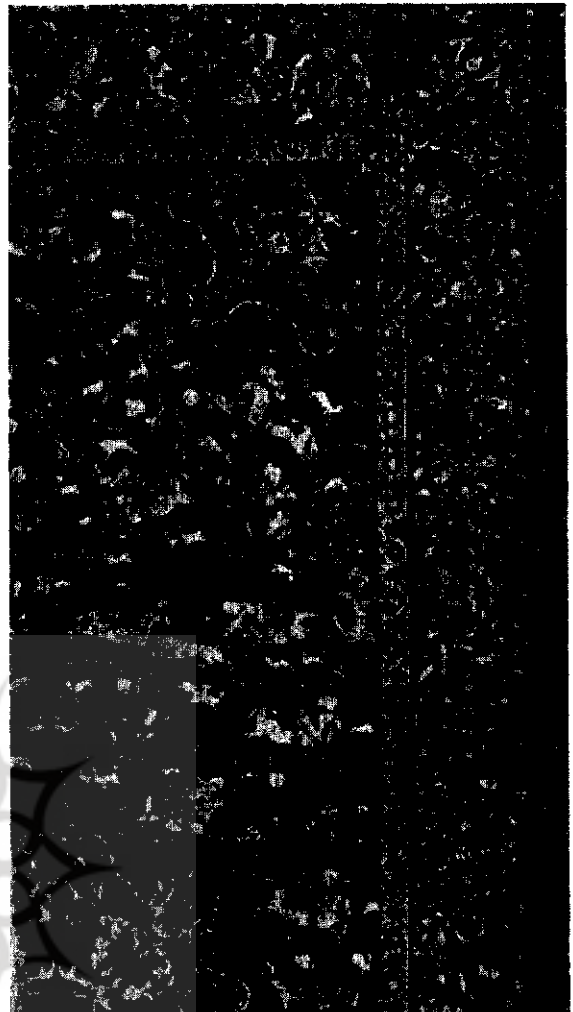
راست: قالی مخملی بافت قرن دهم کاشان

چپ: قالی معروف به اردبیل عمل مقصود کاشانی (موزه ویکتوریا و آلبرت)

قالی ابریشمی بافت کاشان معروف به چلسی
(موزه ویکتوریا و آلبرت)

قالی ابریشمی قرن دهم کاشان با نقش شکارگاه که پاره‌ای
از تصاویر آن بامليله نقره بافته شده (موزه هنر و صنعت شهروین)

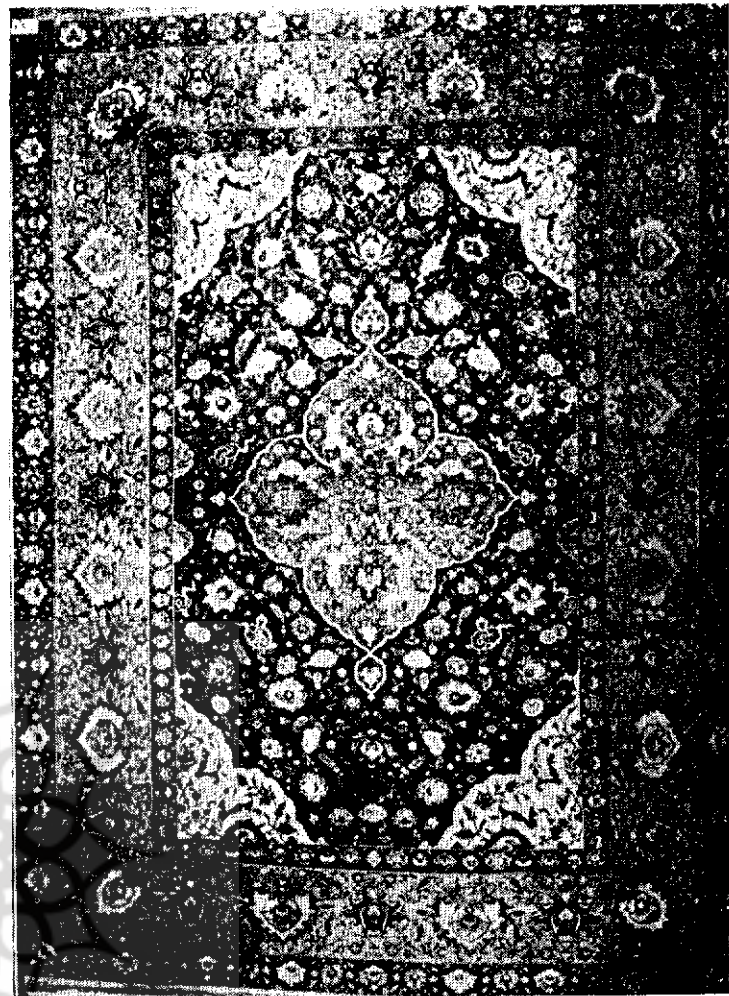
و شهرت خود را از دست نداد. بخصوص از حیث مرغوبی پشم بره‌های بوم جوشقان و رنگهای نباتی و طبیعی که پس از کهنه شدن پر جلوه و شفاف می‌گردد، از قدیم الایام فرش کهنه آن خریدار داشته است. گاه نیز بر حسب سفارش مخصوص، قالی‌های ریزباف و ممتازی در آنجا بافته شده، مانند قالی‌های اختصاصی تالار برلیان کاخ گلستان و راهروهای آن که پس از بنای آن کاخ، در جوشقان بافته‌اند. تا گفته نماند، علت اینکه برخی از منابع، قالی‌های تاریخی جوشقانی را هم باصفهان نسبت داده‌اند آنستکه در آن اوقات پاره‌ای از قراء جوشقان تابع اصفهان بوده و آنها نیز به نام بردن مرکز حوزه که بقدر کفایت مشهور هم بوده اکتفا کرده‌اند.

قالی‌های گرانبها و تاریخی که در کاشان بافته شده
هر چند اظهار نظر قطعی درباره همه قالی‌های بافت کاشان که اکنون در موزه‌ها و مجموعه‌های دنیا موجود است کار سهل

بوده که با پشم مرغوب گوسفند‌های محلی بافته می‌شد. در عهد شاه عباس بکار بردن ابریشم و گلابتون زروسیم در قالی جوشقان هم معمول گردید که نمونه آن قالیچه‌های روی قبر و درگاه‌های مقبره شاه عباس دوم است که در موزه‌های قم و ایران باستان موجود می‌باشد.

پروفسور پوپ در کتاب خود بنام «تحقیقی در باب هنر ایران» از جمله ۱۵۲ تخته قالی‌های تاریخی ایران را که برگزیده بود نام برده و بیش از یک پنجم آنها را بافت جوشقان معرفی نموده است.

پس از صفویه قالی جوشقانی هم پیرایه‌های تجملی را از دست داد. از پشم بومی خالص و با همان روبه سهل و ساده روستایی قدیم که طرز بافت آن در ردیف مستقیم و بدون احتیاج به نقشه خارج بافته می‌شد ادامه داشت. این قالی با دوام که از لحاظ قیمت هم مناسب بود در زندگانی طبقات متوسط رواج

راست : قالی ابریشمی نیمه دوم قرن نهم هجری بافت کاشان (موزه گولین پاریس)
چپ : قالی ابریشمی اواخر قرن دهم کاشان (کلکسیون موردانگاه بیل)

و بررسی قرار داده است . در نتیجه تحقیقات وی ثابت شده که چهارپارچه از آن هفت قطعه بشرح زیر بافت قدیم کاشان میباشد در حالیکه محل بافت سه تخته دیگر نیز مورد تردید و تأمل است :

۱ - قالی معروف به اردبیلی - متعلق بموزه ویکتوریا و آلبرت لندن که از لحاظ طرح و استادی دریافت ، یکی از عالی ترین قالی های جهان است و در کتیبه آن نوشته شده :

جز آستان توام در جهان پناهی نیست

سر مرا بجز این در حواله گاهی نیست
عمل غلام آستان مقصود کاشانی فی سنه ۹۴۶
تاروپود آن ابریشم و گره آن از نوع فارسی ، و در هر
اینچ مربع ۱۹×۱۷ گره بافته شده . بگفته کارشناس نامبرده :

و آسانی نیست . اما از بررسی های فنی کارشناسان و تحقیق و تطبیق کلی و فراین دیگر ، خصوصیات از قالی کاشان بدست آمده که برای شناختن و تشخیص آنها بسیار مؤثر است . از جمله جزئیات مربوط به نقش و تزیینات و ریزه کاریها و نقش و نگار مشترکی که با ظروف سفالی و کاشی سازی کاشان در آنها موجود است ؛ همچنین بافت ریز و مخمل نما و ظرافت خاص آن نسبت بقالی های دیگری که با گره فارسی بافته شده است .

پروفسور پوپ مختصات دیگری را هم برای نقشه قالیهای کاشان شمرده است مانند : «ترنجهای کنگره دار و برگهای ظریف ، شاخهها و برگهای دنداندار و . . .» . یکی از محققین و کارشناسان جهانی ، از میان دوست تخته قالی کهنه مشهور که در کتاب مربوط به «میراث ایران» منعکس بوده هفت تخته آنها را بعنوان عالی ترین قالی های جهان انتخاب و مورد تحقیق

« این تعداد تقریباً مساوی تعداد گره‌های بهترین انواع قالی‌کاشان است که در حدود ۲۵ سال قبل بافته شده است . طرح و بافت قالی عالی و قابل ستایش است . و سپس کارشناس نامبرده اضافه میکند :

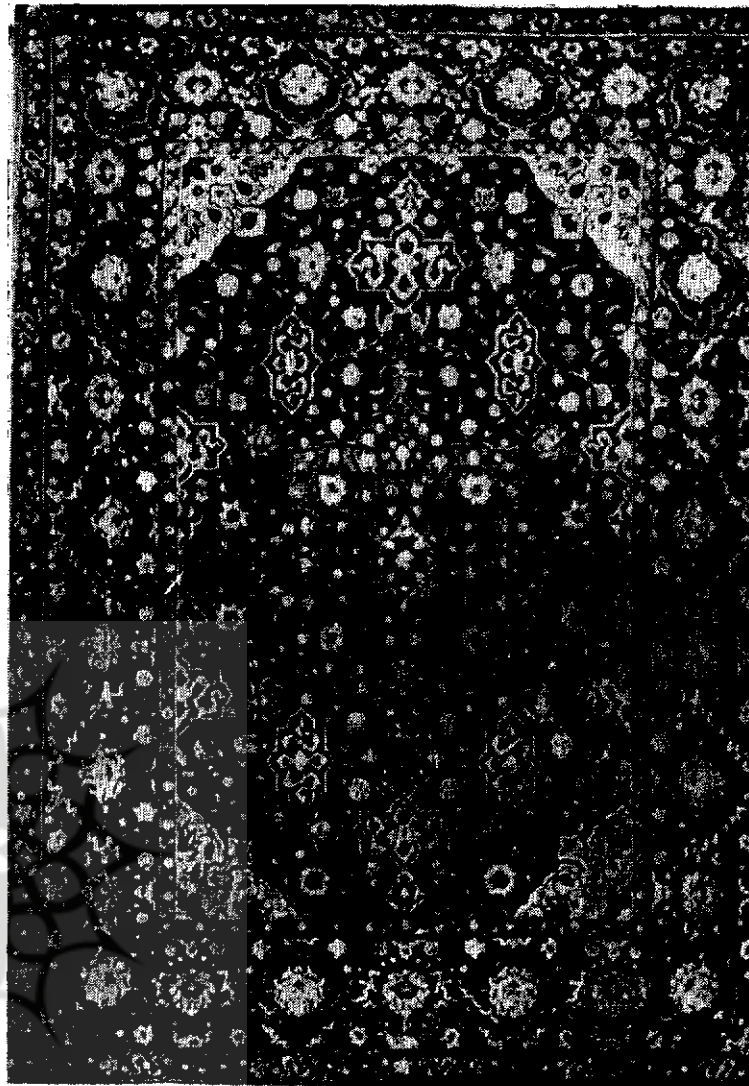
« کاشان در عصر حاضر و در قرنهای گذشته مرکز کارهای هنری بوده است . شاردن در قرن شانزدهم میلادی در باب کاشان چنین می‌نویسد :

« در هیچ یک از شهرهای ایران بیش از کاشان و حوالی آن اطلس و مخمل و تافته ابریشم خواب و بیدار و زری ساده و گل ابریشمی و پارچه زرینت و سیم‌بفت نمی‌بافتند . سرائتوان شرفی نیز تقریباً بهمین نهج درباره کاشان سخن میراند بخصوص متذکر میگردد :

« قالی‌های این شهر از نظر ظرافت اسباب‌اعجاب میشود . بنابراین جای هیچگونه شك و تردیدی باقی‌نماند که قالی اردبیلی بوسیله مقصود کاشانی در کاشان بافته شده است .

۲ - دومین قالی عالی دوره صفوی که از پرارزش‌ترین میراث ایران برای بنی‌آدم است قالی معروف بشکارگاه است (درموزه هنر و صنعت شهر وینه) . در ردیف اول و بزرگترین

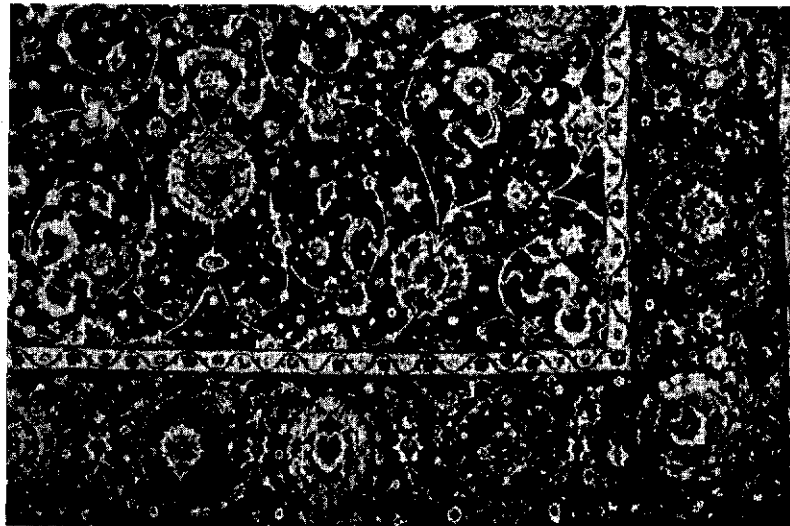
قالی قرن دهم با نقش ترنجی و حیوانی

بالا : قالی ابریشمی با نقش ترنج بافت نیمه قرن دهم (کلکسیون وایدنر -

تالار ملی واشنگتن)

پائین : قالی ابریشمی قرن دهم کاشان

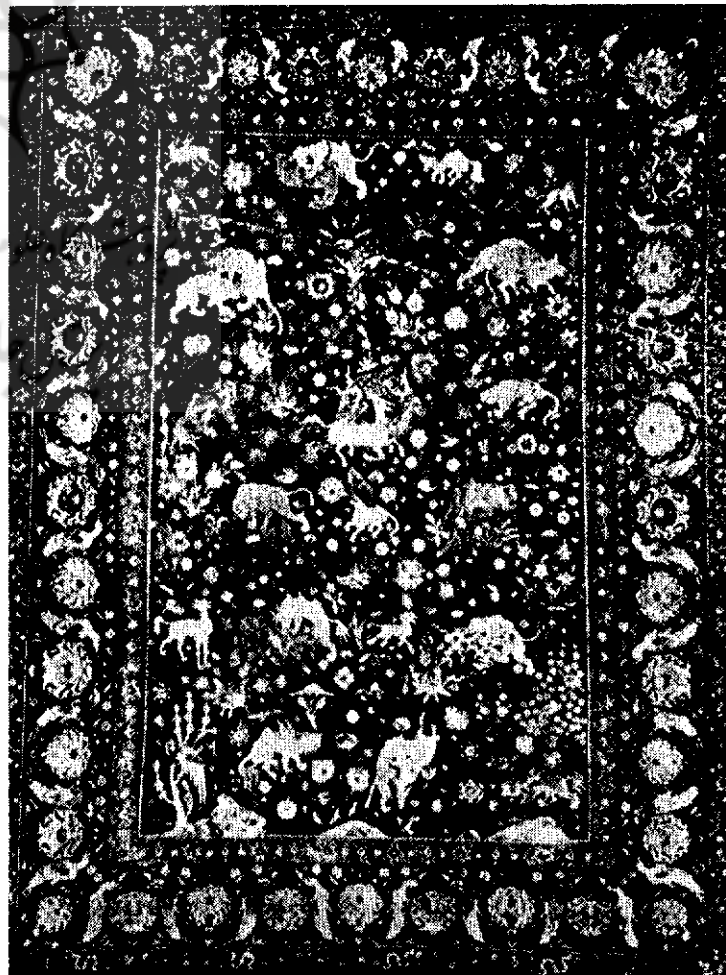

قالی‌های جهان است. این تنها قالی است که تاروپود و گوشت آن همه از ابریشم است و از تمام قالی‌های دیگر عهد صفوی ریزبافت‌تر و قسمتی از تصاویر آن ملیله نقره و یا مفضض است. پس از شرح جزئیات نقشه آن که شکارگاهی با حیوانات جنگلی و وحشی است می‌گویید: «چون اهالی کاشان بیافتن قالی‌های ابریشمی عادت دارند و بعضی قالی‌های ابریشمی قرن دهم هجری نیز محققاً در آن شهر بافته شده از این جهت قالی شکارگاه را هم کار کاشان میدانند».

۳ - سومین قالی از هفت قالی معروف به «چلسی» است در موزه ویکتوریا و آلبرت لندن. بی‌شک این قالی هم قرابت و شباهتی با قالی اردبیل دارد. قطعاً این فرش یکی از عالی‌ترین قالی‌های جهان است و مانند قالی اردبیلی تاروپودش ابریشمی است ولی در هر اینچ ۲۲×۲۱ گره دارد. در باب محل بافت این قالی باید گفت قالی اردبیلی و قالی چلسی هر دو در یک محل که کاشان بوده بافته شده است.

۴ - قالی گلدانی موزه ویکتوریا و آلبرت است، که با قالی گلدانی موجود در موزه ملی آلمان در برلن شبیه است که بعقیده پروفیسور پوپ هر دوی آنها را در قصبه جوشقان بافته‌اند.

قالی ابریشمی بافت نیمه دوم قرن دهم کاشان با نقش حیوانی (موزه متروپولیتن)

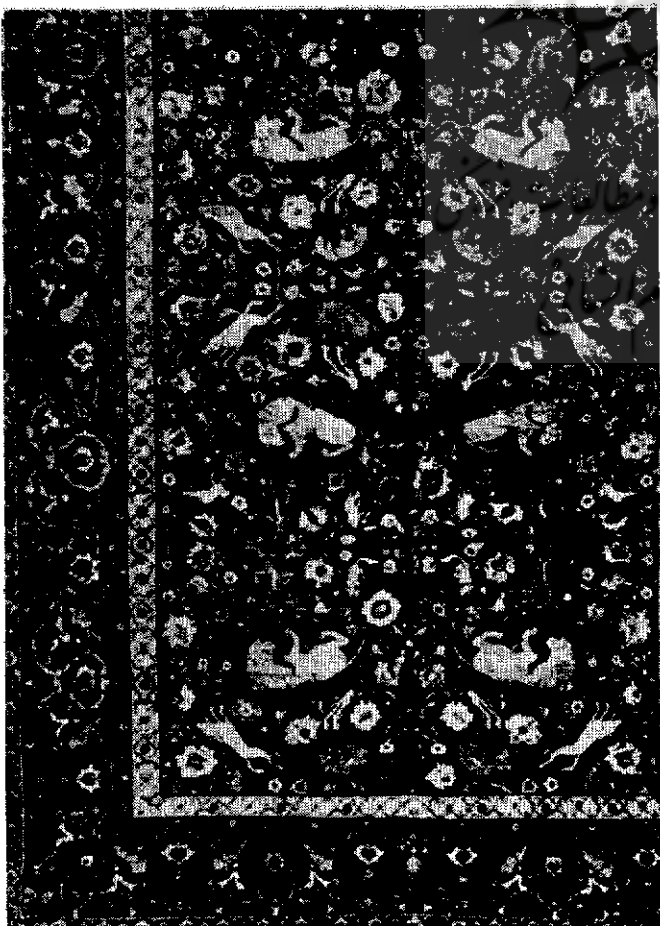
همین دانشمند در کتاب شاهکارهای هنر ایران می‌نویسد: «در نیمه دوم قرن دهم از کارگاه‌های کاشان یک سلسله قالیچه و چند قالی بزرگ ابریشمی بیرون آمد. نمونه این قالی‌ها عبارت است از قالی شکاروین، قالی برلن، برایتکی درورشو، قالی شکار پادشاه سوئد. بر اثر هنروهمت طراحان بزرگ، این قالی‌ها نه از حیث عظمت و جلال بلکه از حیث درخشندگی و عمق رنگ با مخمل یکسان است». و نیز در جای دیگر گوید:

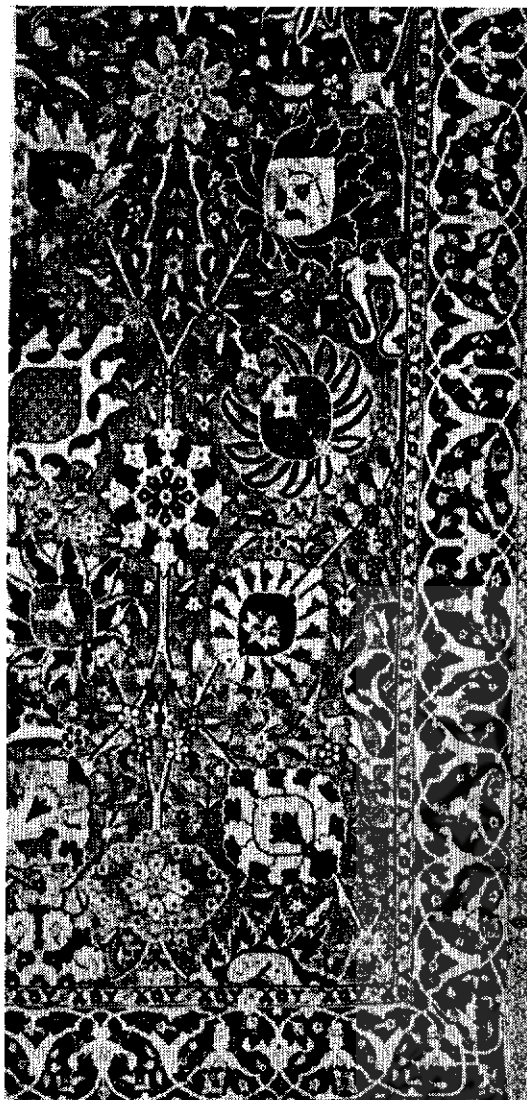
«بافتگان کاشان ثابت کرده‌اند که می‌توانستند فرشهای تصویری بیافتند چنانکه با بهترین کارهای استادان چینی و اروپای دوره گوتی برابری کند»

یک کارشناس فنی ایران هم که قالی‌های تاریخی را از لحاظ نقشه بررسی و تقسیم‌بندی نموده، درباره قالی‌هاییکه نقشه آنها ترجیحی است (در شماره‌های ۱ و ۲ مجله باستان‌شناسی) می‌نویسد:

«ممتازترین نوع این قالی‌ها در قرن دهم هجری بافته شده و نفیس‌ترین نمونه‌های موجود از آن منسوب بشهر کاشان است». ناگفته نماند که نقشه‌های شکارگاه با حیوانات اهلی

قالی با نقش حیوانی قرن دهم هجری

قالی نقش گلدانی بافت جوشقان قرن دوازدهم

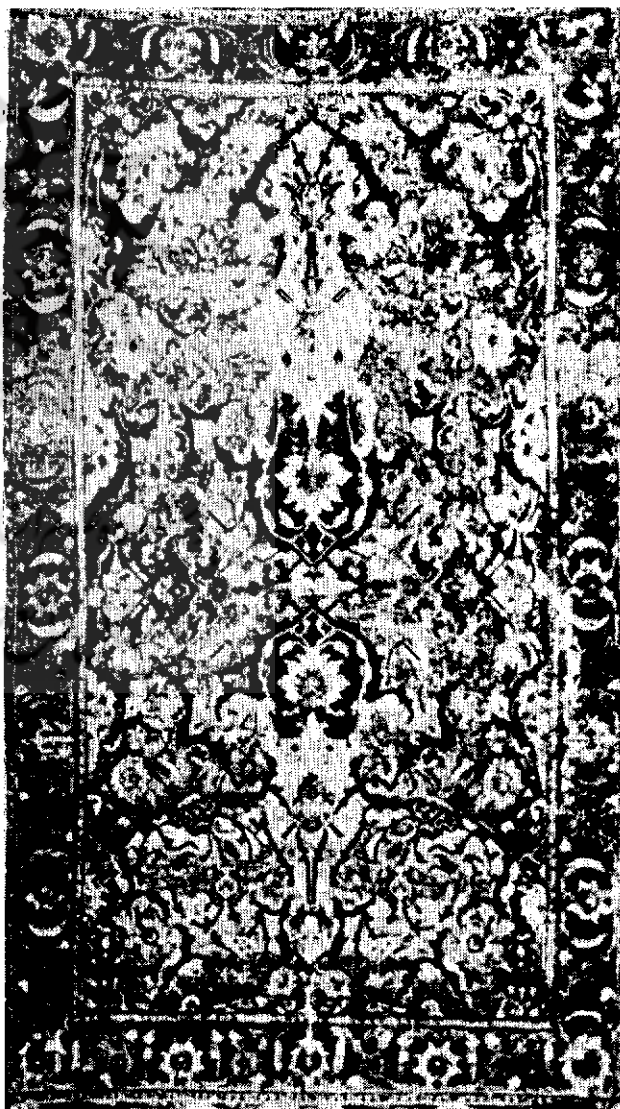
ووحشی نیز از نقش ونگارهای معمولی کاشان بوده که روی مخمل و زری هم بافته میشد. نمونه آنها يك پارچه مخمل دایره‌ای شکل با نقش ونگار انسان و حیوان درشکارگاه و متعلق بقرن دهم هجری است که اکنون درموزه هنرهای زیبای شهر بوستون موجود میباشد.

قالیچه‌های ابریشمی

دکتر دیماند کارشناس صنایع خاورمیانه درموزه متروپولیتن نیویورک در کتاب « راهنمای صنایع اسلامی » می‌نویسد:

« خوشبختانه ازقالی‌های ابریشمی کوچک تعداد زیادی باقی مانده که درموزه‌ها و مجموعه‌های خصوصی موجود است ... »

قالی ابریشمی کاشان معروف به لهستان

این قالیچه‌ها را معمولاً بکاشان نسبت میدهند ... بافت این قالیچه‌ها بقدری ظریف است که شبیه مخمل‌های ایران میباشد.

قالیچه‌های معروف به لهستانی

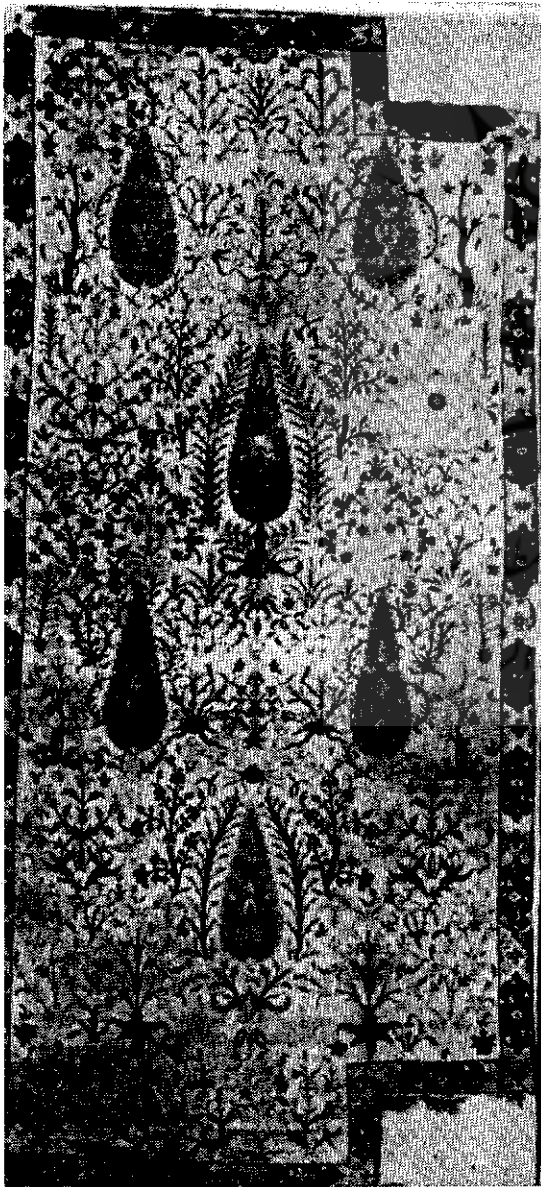
این نوع قالیچه‌ها که از ابریشم خالص با تارهای زروسیم بافته شده متعلق بدوره‌ایست که صنایع نساجی ابریشمی زربفت وقالی بافی کاشان باوج کمال و تجمل رسیده بود. این قالیچه‌های زربفت از آنجاییکه اولین بار در لهستان بدست آمده و روی نقشه پاره‌ای از آنها هم علامت عقاب دولتی لهستان بافته شده بود بنام لهستانی مشهور گردید. ولی طبق مدارکی که پس از آن بدست آمد معلوم شد که آنها ازقالی‌های سفارشی است که در کارگاه‌های کاشان برای هدیه دادن به پادشاهان و دربارهای

روی آنها بیافند که اکنون چهارقطعه از این قالیچه‌ها در موزه
رزیدتس موجود میباشد .

خلاصه آنکه این دوره قالی‌بافی کاشان هم مانند سایر
سازمان‌های مهم هنری آن شهر که پس از شاه‌عباس اول رو به
تنزل و کسادى نهاده بود ، در نیمه اول قرن دوازدهم بواسطه
هجوم افغان و آشوب و آشفتگی‌های پی‌درپی یکباره متروک
و فراموش گردید .

اما تاریخچه تجدید قالی‌بافی کاشان در دوره معاصر
و چگونگی پیشرفت سریع آن و معرفی کارشناسان و هنرمندانی که
در ترقی و تنوع این صنعت ملی پیشقدم و مؤثر بوده‌اند موکول
بمقاله دیگری میباشد که در شماره‌های آینده درج خواهد شد .

قالیچه ابریشمی مقبره شاه‌عباس دوم کار استاد نعمت‌الله جوشقانی

قالیچه گل برجسته ابریشم و گلابتون با نقشه ترنج و گلدان متعلق بروی
قبر شاه‌عباس دوم بافت استاد نعمت‌الله جوشقانی در سال ۱۰۸۲ هجری

بیگانه بافته شده . از جمله يك هيئت نمایندگی ایران در سال
۱۶۳۹ میلادی حامل شش تخته از آنها برای دوک هولشتاین
بود که قالی معروف به تاجگذاری در کاخ روزنبرک شهر کپنهاک
یکی از آنها و اکنون در آنجا موجود است . مطابق اسناد معتبری
که از صنایع تاریخی لهستان بدست آمده در سال ۱۶۰۵ میلادی
برابر با ۱۰۱۴ هجری يك تاجر کارشناس ارمنی از طرف پادشاه
لهستان مأموریت یافت که بایران آمده عالی‌ترین قالی‌های ممتاز
ایرانی را برای کاخ‌های سلطنتی لهستان تهیه و خریداری نماید .
کارشناس نامبرده پس از بازدید مراکز مهم قالی‌بافی ایران
و مطالعه کامل ، عاقبت قالی‌های مطلوب خود را در کاشان
سفارش داد و خود او هم که سرپرستی قالی‌ها را در حین بافتن
عهده‌دار بود دستور داد تا علامت عقاب سلطنتی لهستان را